

УДК 159.9

ДО ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УМОВАХ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Паламарчук О.М., Чухрій К.Л.

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

У статті проаналізовані особливості соціально-психологічної допомоги дітям учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції, визначені її основні складові. Висвітлені параметри, які впливають на інтенсивність психологічного стресу у дітей. На основі аналізу, узагальнення й систематизації наукових джерел охарактеризовано три аспекти надання психологічної підтримки дітям учасників бойових у відповідності до джерела їхніх негативних суб'єктивних переживань. Доведено, що ефективна робота подолання наслідків впливу психологічної травми у дітей та підлітків можлива лише при комплексному підході, який поєднує в собі різні методи і способи роботи, що створені в рамках різних психотерапевтичних підходів. Описані основні психологічні підходи до корекційної роботи із дітьми учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції.

Ключові слова: соціально-психологічна реабілітація, психологічна допомога, діти учасників бойових дій, адаптація, антитерористична операція.

Постановка проблеми. Наша країна, в умовах сьогодення, переживає значні та важливі зміни, які стосуються всіх сфер життєдіяльності громадян та суспільства в цілому. Події, що відбуваються на сході України, мають значний вплив на усіх жителів нашої країни. Безперечним залишається той факт, що найбільшого негативного впливу зазнають мешканці саме території Донецької та Луганської областей. Однак психологи, психотерапевти, педагоги та вихователі не можуть оминати увагою категорію осіб, які не включені у військові події що відбуваються на сході безпосередньо, проте відчувають її психологічний вплив щодня.

Важко реально оцінити вплив військових подій на дітей, зокрема батьки яких були учасниками бойових дій в умовах антитерористичної операції. Адже саме діти, можливо не завжди усвідомлено, але, беззаперечно, значно глибше і важче відчувають всі душевні переживання найбільш значимих дорослих. Такі переживання стають підґрунтям для формування і розвитку тривожності та актуалізації негативних почуттів, які, на відміну від дорослих, діти не завжди усвідомлюють та не завжди бажають про них розповідати. До таких почуттів можна віднести тривогу, різного рівня інтенсивності страхи, різноманітні фобії, психосоматичні розлади тощо.

Тому вчасне виявлення негативних переживань та кваліфікована допомога має не лише важливе значення для поліпшення емоційного стану дитини на даному віковому етапі, а й для збереження її гармонійного життя та саморозвитку в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців в умовах сучасного життя є надзвичайно актуальною. Вона досліджується як вітчизняними так і зарубіжними науковцями. Дослідники значну увагу приділяють вивченню механізмів розвитку травматичного стресу (Р. Волошин, Л. Китаєв-Смик, Р. Лазарус), технології діагностики та подолання стресових розладів (І. Котенєв, В. Лисенко, О. Морозов, В. Омелянович, Н. Тарабаріна, О. Тімченко, С. І. Яковенко) та особливостям корекції посттравматичного

стресового розладу в учасників військових дій (В. Доморацький, Н. Крилов, А. Пушкарьов). Однак, не менш значимою проблемою постає допомога дітям бійців, які повертаються або, на жаль, не змогли повернутись із зони антитерористичної операції. Проблема емоційного неблагополуччя, незважаючи на достатню кількість досліджень (А. Захаров, В. Мухіна, М. Осоріна, А. Прихожан), не лише не втрачає своєї актуальності в наші дні, але навіть загострюється, у зв'язку з постійними змінами в житті суспільства. Дослідженням емоційно-особистісної сфери дітей займаються як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники (Л. Виготський, О. Запорожець, К. Ізард, Н. Карпенко, О. Кононо, О. Лідерс, С. Рубінштейн). Значна увага приділяється вивченню дитячих страхів та фобій (В. Абраменкова, В. Вілюнас, І. Дубровіна, Г. Еберлейн, О. Захаров, В. Зеньковський, Ю. Максимова, П. Поппер, А. Прихожан, Й. Раншбург), які формуються на основі розвитку особистісної тривожності (А. Адлера, В. Гебзаттель, Ф. Перлза, Г. Салліван, Ч. Спілбергера, Дж. Уотсона, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Хорні). Крім того, в силу подій які відбуваються на сході нашої країни, дослідники значно глибше почали вивчати особливості переживання посттравматичного стресового розладу не лише у самих військовозобов'язаних, але й у їхніх сім'ях, у тому числі й у дітей (М. Горовіца, Е. Калмикова, А. Кардінер, В. Конторович, Н. Ласко, А. Меркер, Дж. Мітчел, М. Падун, В. Петрухін, В. Ромек, Г. Сельє, Н. Тарабаріна, З. Фрейд, Р. Яноф-Бурман).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні дослідження проблеми соціально-психологічної допомоги дітям учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції доводять, що саме діти, чий батьки мають безпосереднє відношення до подій на сході, найбільше страждають та відносяться до тієї категорії людей, яка потребує особливої соціально-психологічної допомоги. Поза межами дослідження залишається окреслення та вивчення ролі негативного впливу на особистість дитини подій на сході, які пережили значимі для неї інші люди, тобто батьки.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є пошук дієвих засобів корекції страхів та інших негативних індивідуально-поведінкових аспектів у дітей, батьки яких є та були учасниками бойових дій в умовах антитерористичної операції.

Виклад основного матеріалу. Кризова ситуація та важкі події останніх років нашої країни дали змогу визначити цінність людського життя. Відповідно, стала очевидною необхідність соціально-психологічного захисту, підтримки та допомоги як окремим людям, так і цілим соціальним групам. Однак саме діти, а особливо діти, батьки яких перебувають, вже повернулись або й не повернуться ніколи з території бойових дій, є найбільш вразливою категорією населення, яка потребує соціально-психологічної допомоги та реабілітації.

Обставини, у яких опинилися та вимушені спостерігати на власні очі діти учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції, можна розглядати як важку життєву ситуацію. У психологічній науці важка життєва ситуація визначається як тимчасова подія в життєвому циклі, що породжує емоційні напруги і стреси; перешкоди в реалізації важливих життєвих цілей, з якими не можна впоратися за допомогою звичних засобів. Це ситуація, яка об'єктивно порушує життєдіяльність; звичні внутрішні зв'язки; може призвести до психічної травматизації; утруднює або унеможливує реалізацію внутрішніх стимулів (мотивів, прагнень, цінностей) [2, с. 62].

На думку С. Духновського, переживання травми актуалізує трансформацію особистості, при якій вірогідність небажаної форми поведінки, наприклад девіантної, як форми компенсації і захисту від важких переживань, набагато збільшується [4].

Досвід психічної травматизації викликає як гострі, так і довготривалі психологічні проблеми, що поглиблюються «вторинним стресом». Вторинний стрес, який викликаний додатковими травмуючими обставинами, ускладнює, спотворює та уповільнює процес адаптації, а також впливає на взаємини в родині, спілкування з однолітками. Діти особливо схильні до дії вторинного стресу, оскільки травматичний досвід військових дій найчастіше поєднаний із втратами, негараздами в сім'ї, зміною її статусу, радикальними змінами способу життя.

На інтенсивність психологічного стресу можуть впливати наступні параметри: ворожість травматичної ситуації (загроза життю, фізичній або психічній цілісності); інтенсивність негативних впливів; тривалість негативних впливів; невизначеність ситуації (її непередбачуваність, багатозначність); неможливість контролю над ситуацією (все, що відбувається, проходить поза волею людини); брак соціальної підтримки; несумісність нового досвіду із звичною реальністю; неможливість раціонального пояснення того, що сталося [2, с. 63].

Науковці виокремлюють два типи поведінки дитини, що пережила психотравмуючу ситуацію – інтерналізована та екстерналізована поведінка [6].

У дітей з інтерналізованим типом поведінки виявляються наступні поведінкові риси: закритість і уникнення контактів з іншими («присутні, але

не включаються»); ознаки зниженого настрою аж до депресії; недостатність спонтанності та ігрової поведінки; слухняність і легка піддатливість; надмірна пильність і лякливність; фобічні реакції на негіпові подразники; часті головні болі або болі в животі; порушення харчового циклу; схильність до адиктивної поведінки; можливі загрози самогубством; схильність до дисоціативних розладів; нанесення собі пошкоджень.

Екстерналізована поведінка – це поведінка, яка спрямована на інших. Діти з екстерналізованою поведінкою спрямовують свої емоції та почуття назовні, на інших дітей, на дорослих, на предмети. Вони приносять проблеми оточуючим, і тому зазначені порушення поведінки легко розпізнати. Найбільш характерними ознаками екстерналізованої поведінки є: агресивність, ворожість та деструктивність; зухвалість, провокативність або необдумані нападати на інших; знущання над тваринами (аж до їх убивства); схильність до деструктивних форм поведінки (наприклад, до підпалів); їх поведінка може бути сексуально забарвленою або сексуально спрямованою [2, с. 64].

Крім того, аналізуючи особливості впливу травмуючої події на особистість дитини, слід звернути увагу на індивідуальні-психологічні відмінності. Психологічний захист включається автоматично і є неусвідомленим механізмом збереження психічної рівноваги у важкій життєвій ситуації. До типових захисних реакцій дітей, які пережили травмуючу подію, відноситься відмова (пасивний протест), опозиція (активний протест), імітація, компенсація, емансипація, заміщення, регресія [10, с. 132].

Дослідження зарубіжних науковців показали, що невіршеність та непропрацьованість травматичного досвіду призводить до відстрочених негативних психологічних наслідків, які перешкоджають дитині досягти повної соціальної, професійної та особистісної реалізації в майбутньому. Найбільш вразливими є категорії дітей молодшого шкільного та підліткового віку.

У дітей у віці 5-12 років картина посттравматичного розладу характеризується такими ознаками, як почуття відповідальності та провини, повторювана травматична гра, почуття тривоги при нагадуванні про подію, нічні кошмари, інші порушення сну, стурбованість з приводу безпеки, думку про загрозу, агресивна поведінка, спалахи гніву, страх почуття болю, травми, пильна увага до тривоги батьків, ухиляння від школи, тривога/турбота про інших, поведінкові, емоційні, особистісні зміни, соматичні симптоми (скарги на тілесні болі), очевидні тривога/страх, схильність до усамітнення, конкретні пов'язані з травмою страхи, загальні страхи, віковий регрес (веде себе як молодша дитина), тривога розлуки, втрата інтересу до діяльності, плутанина думок, недостатнє розуміння травматичних подій, відсутність чіткого розуміння явища, прогалини в нестачі розуміння заповнюються «магічними» поясненнями, втрата здатності до концентрації в школі, зниження успішності, дивна або незвичайна поведінка.

У віці 12-18 років картина розладу являє собою суміш дитячої та дорослої симптоматики, а саме – егоїстичність, небезпечна для життя поведінка, бунт удома або в школі, різкі зміни у від-

носінах, депресія, уникнення спілкування, зниження успішності в школі, спроба віддалитися та захиститися, від почуттів сорому, провини, приниження, надмірна активність з іншими, людьми чи відступ від інших з метою врегулювання внутрішнього конфлікту, схильність до переживання нещасних випадків, бажання помсти, активність, пов'язана з відповіддю на травму, порушення сну і харчування, нічні кошмари [3, с. 11].

Перенесені психотравмуючі події в дитинстві, великою мірою підвищують ризик психічних розладів у підлітків та дорослих. Найчастіше це ПТСР, афективні та тривожні розлади, суїциди, залежна поведінка (алкоголізм, наркоманія, нехімічні форми залежності), розлади харчування та сексуальної поведінки. Важкі та тривалі травми викликають порушення особистісного розвитку: низька самооцінка, порушення міжособистісних стосунків (в тому числі подружніх та батьківства) у дорослому віці [9, с. 96].

Психологам, у спільній взаємодії з іншими фахівцями, важливо знайти найбільш оптимальні способи допомоги цим дітям. Одним із найбільш ефективних методів роботи з такими дітьми вважається застосування групової терапевтично-корекційної роботи. Найефективнішою є групова робота глибинного спрямування, оскільки вона дає можливість оптимально використовувати час, а також можливість наявності групової динаміки та групового психокорекційного впливу [8].

Ефективна робота подолання наслідків впливу психологічної травми у дітей та підлітків можлива лише при комплексному підході, який поєднує в собі різні методи і способи роботи, що створені в рамках різних психотерапевтичних підходів. Як вважає Я. Овсяннікова, психологічна допомога дітям та підліткам повинна здійснюватися з урахуванням вікового, фізичного та психічного розвитку, стану фізичного та психічного здоров'я, тяжкості психотравми і сили переживання травматичного досвіду [7]. На думку Т. Яценко робота у групі актуалізує внутрішньо детерміновані форми поведінки, стає цінною для соціального навчання. У групі виникають стосунки, які виявляють стереотипність поведінки, сформованої в процесі життя [11].

У роботі з дітьми учасників бойових дій в зоні антитерористичної операції найбільш оптимальними є застосування методів активного соціально-психологічного навчання, ігрова терапія та різні види арт-терапії, тренінг тощо. При роботі також враховується той факт, що будь-який вияв психіки суб'єкта – висловлювання, невербальна поведінка, психомалюнок тощо – несе в собі можливість актуалізації емоційних реакцій, що сприяє взаємному пізнанню.

Психокорекційна група – це штучно створена мала група, об'єднана цілями міжособистісного дослідження, особистісного навчання, саморозкриття. У випадку дитячих груп, які формуються у процесі психологічної допомоги дітей військовозобов'язаних, кількість дітей може варіюватися від 6 до 15 дітей у групі. Ці групи є змішаними, тобто участь беруть і хлопчики, і дівчатка, при чому ці діти можуть належати до різних вікових категорій.

Ці заняття є допоміжними профілактичними заходами, тому навички, які діти здобувають

у процесі корекційних занять, допомагають їм подолати труднощі, а також готують до вирішення проблем, що можуть виникати в майбутньому. Використання групової динаміки спрямоване на те, щоб кожен учасник мав можливість проявити себе, на створення в групі ефективної системи зворотного зв'язку, що дозволяє адекватніше і глибше зрозуміти самого себе, побачити власні неадекватні відносини й установки, емоційні поведінкові стереотипи, які проявляються у міжособистісній взаємодії і змінити їх в атмосфері доброзичливості та взаємного прийняття [12].

Серед цілей та задач групової психокорекції можна виділити такі як розкриття, анамнез, усвідомлення та опрацювання проблем дитини, її внутрішні та міжособистісні конфлікти, а також корекція неадекватних відносин, установок, емоційних, поведінкових стереотипів на основі анамнезу та використання міжособистісної взаємодії.

Дослідники виділяють три важливі аспекти надання психологічної підтримки у відповідності з джерелом негативних суб'єктивних переживань.

Перший аспект – діяльнісний. Особливість психологічного впливу в рамках даного аспекту полягає, перш за все, в підвищенні ефективності діяльності. Для реалізації цього аспекту можна використовувати будь-які засоби для оптимізації діяльності.

Другим аспектом, що тісно взаємопов'язаний з першим, є контроль та управління функціональним станом особистості, його корекція. Заходи психологічної підтримки, в такому випадку, будуть спрямовані на нейтралізацію негативних станів, що знижують ефективність діяльності та погіршують психічне здоров'я.

Третій аспект – соціально-особистісний, до якого відносяться питання, пов'язані з динамікою мотивів, рівнем прив'язаності, зі специфікою міжособистісних стосунків, рівнем тривожності та схильності до страхів і ризиків, психологічним задоволенням життям [1].

У вітчизняній сучасній психології одним із засобів корекції дитячих страхів та інших негативних індивідуально-поведінкових аспектів є ігрова терапія. На думку А. Варга, ігрова терапія – нерідко єдиний шлях допомоги тим, хто ще не засвоїв світ слів, дорослих цінностей і правил, хто ще дивиться на світ знизу вгору, але у світі фантазій і образів є володарем. На думку багатьох дослідників, гра є провідним засобом психотерапії в дошкільному віці, при цьому вона несе ще й діагностичну, і навчальну функцію.

Гра, як один з провідних методів корекційної роботи з дітьми, має певний ряд ознак, а саме: гра надає природні умови для самовираження дитини; сюжет гри, ігрові дії та ролі розкривають емоції дитини, її приховані страхи; у грі дитина несвідомо виражає емоціями те, що потім може усвідомити, вона вчиться краще розуміти власні емоції та керувати ними; гра дозволяє дорослому (педагогу, психологу) більше дізнатися про історію життя дитини; гра – це найдоступніший спосіб формування дружніх відносин між дитиною та дорослим [5].

Таким чином, надаючи психологічну допомогу дітям учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції необхідно виділяти ті ситуації, в яких психологічна підтримка необхідна,

а також використовувати той вид терапії, який буде найбільш ефективним. Надання дітям кваліфікованої психокорекційної допомоги потребує від психолога обізнаності зі специфікою несвідомого та розвитку необхідних умінь і навичок роботи з цією сферою психіки, адекватного методичного забезпечення фахівця.

Висновки. Бойові дії на Сході нашої країни стали для усіх великим викликом і психотравмуючим фактором. Беззаперечним залишається той факт, що саме діти, чиї батьки мають безпосереднє відношення до цих подій, найбільше страждають. Психологам у спільній взаємодії з іншими фахівцями важливо віднайти способи допомоги цим дітям, оскільки перенесені травма-

тичні події в дитячому віці викликають психічні та соматичні порушення, які можуть турбувати травмовану особу протягом тривалого часу, інколи – все життя.

Важкість протистояння такій психічній травмі очевидна, оскільки дитяча психіка є ще недостатньо сформованою, вольовий контроль емоційних реакцій слабкий, що може спричинити зміни в усіх сферах особистості. Отже, досить важливою є вчасна кваліфікована психологічна підтримка дитини, адже чим швидше допомогти їй впоратись зі стресами, страхами та гнітючими переживаннями, тим легше буде їй уникнути проблем у майбутньому і бути щасливою в дорослому житті.

Список літератури:

1. Бурменская Г. В. Возрастно-психологический поход в консультировании детей и подростков / Г. В. Бурменская. – Москва: Академия. – 2002. – 416 с.
2. Волошин П. В. Психологічні особливості поведінки дітей, які пережили психотравмуючу подію / П. В. Волошин, Н. О. Марута, Л. Ф. Шестопалова, Г. В. Кукуруза, Т. Ю. Проскуріна // Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту: навчально-методичний посібник. – К.: Агентство «Україна». – 2015. – С. 62-70.
3. Грицик Л. А. Соціально-психологічний супровід дітей учасників АТО в умовах загальноосвітнього закладу. Методичний посібник / Л. А. Грицик. – Вінниця: ММК. – 2016. – 46 с.
4. Духновский С. В. Влияние переживания критических ситуаций на развитие девиантного поведения у подростков: автореф. дис. на соискание степени канд. псих. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии»: защищенная 2002 г. / С. В. Духновский. – Казань. – 2002. – 27 с.
5. Левитов М. Д. О психических состояниях человека / М. Д. Левитов. – Москва: Просвещение. – 1964. – 132 с.
6. Левченко К. Б. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту: навчально-методичний посібник / Левченко К. Б. – К.: Агентство «Україна». – 2015. – 174 с.
7. Овсянникова Я. О. Психологічна допомога дітям, які пережили психічну травму внаслідок надзвичайної ситуації / Я. О. Овсянникова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoznaves.com.ua/period/article/2142/>.
8. Особливості групової психокорекційної роботи з дітьми учасників АТО: теорія та практика // Психологічна допомога учасникам бойових дій та членам їх сімей: кол. моногр. / М. І. Мушкевич [та ін.] (за заг. ред. М. І. Мушкевич). – Луцьк: Вежа-Друк. – 2015. – С. 100-200.
9. Психологічні підходи до корекційної роботи із дітьми учасників бойових дій // Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям: колективна монографія / М. І. Мушкевич, Р. П. Федоренко, А. П. Мельник [та ін.]; за заг. ред. М. І. Мушкевич. – Луцьк: Вежа-Друк. – 2016. – С. 96-131.
10. Редько І. С. Психологічні особливості поведінки дітей, які пережили психотравмуючу подію / І. С. Редько // Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. у 2 ч. – Ч. 2. – Київ: Нац. акад. внутр. справ. – 2016. – С. 130-133.
11. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції: навч. посібник / Т. С. Яценко. – Київ: Либідь. – 1996. – 264 с.
12. Arthur R. Psychiatric Syndromes in Prisoner of War and Concentration Camp Survivors / R. Arthur // Freeman C., Faguet R. Extraordinary Disorders of Behavior. – New York: Plenum Press, 1982. – P. 99-174.

Паламарчук О.Н., Чухрий Е.Л.

Винницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

К ПРОБЛЕМЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ДЕТЯМ УЧАСТНИКОВ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ В УСЛОВИЯХ АНТИТЕРОРИСТИЧЕСКОЙ ОПЕРАЦИИ

Аннотация

В статье проанализированы особенности социально-психологической помощи детям участников боевых действий в условиях антитеррористической операции, определенные ее основные составляющие. Освещены параметры, которые влияют на интенсивность психологического стресса у детей. На основе анализа, обобщения и систематизации научных источников охарактеризованы три аспекта оказания психологической поддержки детям участников боевых в соответствии с источниками их негативных субъективных переживаний. Доказано, что эффективная работа преодоления последствий влияния психологической травмы у детей и подростков возможна только при комплексном подходе, который сочетает в себе различные методы и способы работы, созданные в рамках различных психотерапевтических подходов. Описаны основные психологические подходы к коррекционной работы с детьми участников боевых действий в условиях антитеррористической операции.

Ключевые слова: социально-психологическая реабилитация, психологическая помощь, дети участников боевых действий, адаптация, антитеррористическая операция.

Palamarchuk O.N., Chukhrii E.L.

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mikhailo Kotsiubynsky

TOWARDS SOCIAL-PSYCHOLOGIC SUPPORT TO CHILDREN OF PARTICIPANTS OF ARMED CONFLICTS IN CONDITIONS OF ANTI-TERROR OPERATION

Summary

In this article are analysed peculiar properties of social-psychologic support to children of participants of armed conflicts in conditions of anti-terror operation. There are set forward the options which affect on psychological stress intensity among children. According to the negative trial by children of participants of armed conflicts in conditions of anti-terrorist operation there are described three phases of social-psychologic support on the grounds of the analysis, generalization and regimentation of scientific sources. It was proved that the most effective support in overcoming the consequences of influence of psychologic maim among children and teenagers is possible by using of multipurpose treatment which consists of various methods and ways which are worked up by a lot of psychiatric treatments. There are also described fundamental psychological handings to remodelling support towards children of participants of armed conflicts in conditions of anti-terrorist operation.

Keywords: social-psychological rehabilitation, psychological support, children of participants of armed conflicts, adaptation, anti-terror operation.